

## **РЭЧАІСНАСНЫ КАМΠΑНЕНТ У СТРУКТУРЫ ВОБРАЗАЎ-ЛОКУСАЎ БЕЛАРУСКІХ ЧАРАДЗЕЙНЫХ КАЗАК**

Пры даследаванні змястоўнай структуры вобразаў-персанажаў, вобразаў-локусаў і вобразаў-магічных рэчаў у чарадзейных казках мы імкнуліся высветліць, з якіх кампанентаў складаецца вобраз, якія прырашчэнні сэнсу павінны з'явіцца ў лексічнай адзінкі (зразумела, што кожны вобраз у казках абазначаны пэўнай лексемай), каб яна стала вобразам, а не проста словам з агульнапрынятым значэннем. Мы высветлілі, што адзін з такіх кампанентаў можна абазначыць як *культурна-рэчаіснасны*: гэта апора на паўсядзённую рэчаіснасць і шырокі культурны кантэкст, у які вобраз уключаны, набор асацыяцый з разнастайных сфер культуры. Мастацкі вобраз пэўным чынам суадносіцца з рэчаіснасцю. Гэта і зразумела, бо псіхалагамі даказана, што чалавек не можа прыдумаць нічога, што не абавіраецца на яго свядомасць. Пры стварэнні мастацкага вобраза аўтар (ці мноства іх – калектыўны аўтар) пэўным чынам асноўваецца на тым, што яму вядома, – на сучаснай яму рэчаіснасці. Творы як фальклору, так і мастацкай літаратуры не прэтэндуюць быць адэкватнымі анталагічнаму быццю, «яны не абавязкова суаднесены з *наяўным* быццём. Але ў той жа час зыходзяць з яго як дадзенага ў слове» [2, 430]. *Рэчаіснасны кампанент* у структуры мастацкага вобраза аб'ядноўвае ў сабе непазбежна выяўленую паўсядзённую рэальнасць (большасць персанажаў казкі маюць мужчынскі ці жаночы пол, пэўны ўзрост і г. д.) і згадкі ў тэкстах казак разнастайных гістарычных асоб, рэальных геаграфічных аб'ектаў. Звернемся да праяў адзначанага кампанента ў структуры вобразаў-локусаў – ці прасторавых вобразаў.

Даследуючы казку бытавую і параўноўваючы яе з чарадзейнай, вучань і паслядоўнік У. Пропа Ю. Юдзін адзначае: «... у чарадзейнай казцы мы сустракаем той шырокі, сістэматызаваны і комплексны набор дагістарычных адлюстраванняў, якімі бытавая казка карыстаецца толькі часткова» [13, 156]. Сапраўды, у чарадзейнай казцы знайшлі ўвасабленне шмат якія прыкметы і сацыяльныя інстытуты радавога і пераходнага ад радавога да класавага грамадства, а таксама пэўныя, характэрныя для архаічнага мыслення, уяўленні (татэмізм, анімізм, магія) і рытуалы (ініцыяцыя, шлюбныя). Прычым па меры функцыяніравання казкі ў часе шматлікія прыкметы дагістарычнага жыцця злучаюцца з элементамі далейшага сацыяльнага і бытавога вопыту народа, утвараючы своеасаблівы кангламерат, сінтэтычнае адзінства.

Звычайна ў казцы немагчыма вызначыць рэальнае месца дзеяння, таксама як немагчыма дакладна назваць гістарычных персанажаў – цароў і каралёў. Нават багі не названы, і па сутнасці іх цяжка ідэнтыфікаваць па адной-дзвюх прыкметах. Тым не менш інфармацыю пра пэўныя геаграфічныя ўяўленні нашых продкаў казкі даюць.

Уласна, усё, што не родны дом, не родны горад, названа «белым светам». «Еду ў белы свет», – кажа герой казкі «Браты-багатыры» [10, 36], а таксама героі шмат якіх іншых казак. Сёння выраз «белы свет» з’яўляецца звычайным фразеалагізмам, аднак людзі, што прыдумалі словазлучэнне, мелі на ўвазе выявіць сваё стаўленне да жыцця ў ёмістай і вобразнай форме дзякуючы міфалагічнай семантыцы колеру «белы». Белы, як вядома, сінтэз усіх іншых – шасці – асноўных колераў [12, 937]. Такім чынам, у казках гэта сімвал змяшэння, што перадае, можна меркаваць, колеравую разнастайнасць зямной прыроды. Адначасова «асацыіруецца з дзённым святлом, з жыццём і жыццёвай сілай...» [5, 23] – у процівагу ночы, цемры, смерці. У той жа час даследчыкі-міфалагі адзначаюць пераходнасць колеру «белы»: «Ён – сімвал... пераходу паміж двума станамі ці двума момантамі; у антычнасці пераход ад юнацтва да сталасці падкрэсліваўся нашэннем белай тогі;... гэта пераход ад жыцця да смерці» [1, 80]. Такім чынам, фраза юнака, што едзе ён «у белы свет» ужо настрайвала слухачоў казкі на ўспрыняцце адпаведных падзей і прыгод героя, бо ён павінен быў знаходзіцца ў прамежкавым, пераходным стане, што і адбывалася падчас ініцыяцыі, ды ўвогуле любых прыгод па-за межамі дома.

Мора ў беларускіх казках можна разглядаць як *міфалагему*, арыентуючыся не на беларускую міфалогію, а хутчэй на сусветную. У старажытных мовах, напрыклад, санскрыце, паняцце “вада” суадносіцца з паняццем «прастора» («*waḡ*» – вада, але «*vara*» – прастора, і-е. «*raḡ*» – вада, але лац. «*ragus*» – мясцовасць [7, 265]). Мора ў казках – аналаг касмаганічнага Акіяна, увасаблення Хаоса, з якога ўзнік свет у выглядзе вострава, сушы, зямлі. Ва ўсіх міфалагічных сістэмах свету востраў пасярод мора – Цэнтр Свету (напрыклад, Авалон, Востраў Блажэнных, індуйскі Востраў Скарбаў – менавіта Цэнтр Свету [4, 371]), на ім жа знаходзіцца і вось Свету – Дрэва (у беларускіх казках, як і ў іншых індаеўрапейскіх, найчасцей – дуб) [8, 87]. Але зусім верагодна веданне нашымі продкамі і рэальнага мора – можа быць, так званага «Мора Герадота» на месцы цяперашняй Прыпяцкай упадзіны, пра якое нагадаў А. Кіркор у энцыклапедыі «Живописная Россия». Магчыма, звесткі пра мора (Чорнае, Міжземнае) прынеслі і плямёны, што ішлі з поўдня, – крывічы, а пра Балтыйскае – тыя народы, што перасяляліся з захаду, – прусы, літвіны, яцвягі [6, 286].

Шмат якія казкі ўзніклі яшчэ раней эпохі сярэднявечча. Але і ў эпоху архаікі насельніцтва тэрыторыі Беларусі не жыло ізалявана. Земляробы-скалоты, продкі, згодна Герадоту, славян, гандлявалі з грэкамі, калоніі якіх знаходзіліся на беразе Чорнага мора і ў Крыме. Плавалі яны да грэкаў па Дняпры, называючы раку «залатым шляхам» [3, 64]. Праўда, у казках герой падарожнічае заўсёды па зямлі, а не плыве ў чоўне ці на караблі, хоць часам пераплывае ў іх мора. Продкі беларусаў у архаічным свеце актыўна кантактавалі з іншымі народамі: плямёны часта перамешваліся, асабліва падчас Вялікага перасялення народаў (IV–VI стст.), калі і прыйшлі ад мора на тэрыторыю Беларусі крывічы і радзімічы. Ад прадстаўнікоў плямёнаў-качэўнікаў маглі даведацца стваральнікі казак і пра горы.

Вельмі часта горы – канцавы пункт маршрута героя ў казках, каля гары ці на гары адбываецца сустрэча з антаганістам – Змеем, Цмокам, Кашчэем: «Пад’язджае да гары і бачыць: ... з-пад гары змей трохгаловы едзе» [10, 36]. У беларускіх казках частыя вобразы гор шкляных ці крышталёвых, таму можна меркаваць, што гаворка ідзе пра горы паўночныя, або пра надзвычай высокія, пакрытыя снегам круглы год, таму што крышталё, шкло, хутчэй за ўсё, аналаг снегу, лёду. Вобраз гары ў казках – рэшткі ўспамінаў пра рэальна існуючыя горы. Дарэчы, большасць архаічных збудаванняў (піраміды, зікураты, ступы, курганы-валатоўкі) так ці інакш імітуюць гару. Шырокае распаўсюджанне курганоў на Беларусі – сведчанне добрага знаёмства нашых продкаў з самім прынцыпам, так бы мовіць, гары. Веданне адносна блізкіх да Беларусі Карпатаў, Крымскіх гор, Каўказа і Альпаў – зусім верагоднае.

Найбольш звыклае акружэнне для продкаў беларусаў – лес. Локус лесу і мужчынскага дому ў ім глыбока і дасканала вывучыў У. Проп. Заўважым, што зрэдку ў беларускіх казках прама ўказваецца на працэс навучання неафіта менавіта ў лесе. Гэта глыбокі архаізм: выхаванне жраца-вешчуна, знаўцы жыцця прыроды. У казцы «Тром сын Безымённы» герой не менш як дванаццаць гадоў навучаецца ў трох пустэльнікаў, што жылі ў лесе [10, 449], прычым галоўная мэта мудрых пустэльнікаў – дамагчыся, каб іх выхаванец не проста быў адукаваны, відушчы і ўмелы, але і каб не быў карыслівы, хцівы на чужое дабро.

Вядома, што ў рэальных геаграфічных назвах, што згадваюцца ў творах народнай культуры, акадэмік А. Вёсялоўскі бачыў каштоўны паказчык тэрытарыяльнага распаўсюджвання сюжэтаў. Ф. Буслаеў па змешчаных у былінах геаграфічных назвах прасочвае шлях рускага эпаса ад міфа да паэтычнага ўвасаблення ўсходнеславянскай гісторыі. Але выдатныя рускія даследчыкі вывучалі найперш быліны. А вось згадваюцца рэальных геаграфічных назваў у чарадзейных казках можна лічыць парушэннем іх жанравай характарыстыкі. Так, у казцы «Тром сын Безымённы», якая перадае дакладныя, уласцівыя радавому грамадству звычаі, раптам згадваецца горад «Піцербург», што ўзнік у 1703 годзе. У казцы «Пра трох братоў-ахотнікаў» побач з міфічным Вахрамеевым царствам названы Азія і Афрыка [10, 205]. Апошнія прыўнесены, безумоўна, інфармантам Ю. Міхайлавым, ад якога У. Дабравольскі запісаў названую і яшчэ дзесяць цікавых казак.

У казках некалькі разоў успамінаюцца Карпацкія горы і рака Днепр, а ў казцы «Кіёчак» згадваецца Нёман. У казцы «Кацігарошак» – Гарадзілаўскі лес, а ў «Залатым пяры» – беларускі горад Сянно. Кіеў і Чарнігаў сустракаюцца неаднаразова. У казцы «Пра Івана бядняцкага сына» герой, адказваючы на пытанне гаспадара, прамаўляе з гонарам: “Я еўрапеец, з Еўропы” [11, 137]. Але такога кшталту пасажы для чарадзейнай казкі як жанру абсалютна нехарактэрныя.

У той жа час справядлівымі застаюцца словы У. Пропа, што «тое, што ўяўляецца нам чыстай фантастыкай, узыходзіць да рэчаіснасці. Праўда, гэта не бытавая рэчаіснасць, якая адлюстравана, напрыклад, у рэалістычных

раманах, гэта рэчаіснасць далёкага мінулага, змешаная з фантазіяй, якая, у сваю чаргу, таксама вытлумачваецца праз нейкія рэаліі» [9, 240].

Такім чынам, аб'екты прасторы ў чарадзеіных казках заўсёды пэўным чынам суадносяцца з рэчаіснасцю, але ў некаторых выпадках гэтыя вобразы настолькі цесна перапляліся з міфалагічнымі ўяўленнямі і іншымі з'явамі культуры, што ўяўляюцца нам амаль цалкам фантастычнымі (напрыклад, вобраз Крышталёвай Гары). У чарадзеіных казках сустракаюцца таксама ўпамінанні рэальных географічных аб'ектаў (назвы гарадоў, рэк, кантынентаў), але такія выпадкі можна лічыць парушэннямі жанру, унесенымі расказчыкамі ў апошнія стагоддзі.

## ЛІТАРАТУРА

1. Бенуас Л. Знаки, символы и мифы М., 2006.
2. Гей Н. К. Некоторые неизученные аспекты стиля // Теория литературных стилей. Современные аспекты изучения. М., 1982.
3. Древние арийцы, славяне, русь // Асов А. И., Коновалов М. Ю., Ильин П. В. М., 2002.
4. Керлот Х. Э. Словарь символов. М., 1994.
5. Коваль У. І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы: даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі. Гомель, 1995.
6. Курбатов В. А. М., 2005.
7. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики: Образ мира и миры образов. М., 1996.
8. Ненадавец А. М. Шанаванне дрэваў старажытнымі беларусамі // Міфалогія. Духоўныя вершы / А. М.Ненадавец, А. У.Марозаў, Л. М.Салавей, Т. А.Івахненка; Мн., 2003.
9. Пропт В. Я. Русская сказка. Л., 1984.
10. Чарадзеіныя казкі: у 2 ч. /склад. К.П.Кабашнікаў, Г.А.Барташэвіч. Ч.1. Мн., 1973.
11. Чарадзеіныя казкі: у 2 ч. /склад. К.П.Кабашнікаў, Г.А.Барташэвіч. Ч.2. Мн., 1978.
12. Энциклопедический словарь символов / Авт.-сост. Н. А. Истомина. М., 2003.
13. Юдин Ю. И. Дурак, шут, вор и черт (Исторические корни бытовой сказки) / Сост. В. Ф. Шевченко. М., 2006.